

Гошилик Н.С. Когнітивно-семантичні ознаки соціально-уніфікованого виміру концепту часу / Н.С. Гошилик // Записки з романо-германської філології / Ред. І.М. Колегаєва / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова : факультет романо-германської філології. – Вип. 23. – О. : Фенікс, 2009. – С. 10-18.

Когнітивно-семантичні ознаки соціально-уніфікованого виміру концепту часу

Як відомо, темпоральний тезаурус базується на дихотомічній структурі взаємодії людини з навколишнім світом, а саме на часобаченні людини (розумінні часу в його онтологічній сутності) та часопізнанні (сприйнятті часу відповідно до суспільних канонів). Такий підхід уможливорює виділення двох рівнів концептуалізації часу, тобто способів та прийомів, за допомогою яких людина бачить, пізнає, розуміє, осмислює темпоральний конструкт. Первинний рівень концептуалізації часу визначає онтологічний вимір концепту часу, що реалізується у когнітивних моделях циклічності та лінійності. Соціально-уніфікований вимір концепту часу постає як результат вторинного рівня концептуалізації, коли визначальним є спосіб осмислення та аранжування виділених темпоральних відрізків. Це той рівень усвідомлення, коли людина визначає спосіб, у який їй зручно говорити про концепт часу, зважаючи та враховуючи усі аспекти життєдіяльності. Обидва виміри співіснують у свідомості людини і перебувають у комплементарних відносинах.

Питання сутності часу, особливості його перцепції людиною здавна цікавили науковців. Існує чимало розвідок, як природничого, так і гуманітарного спрямування, присвячених аналізу часу. Однак, в мовознавстві досі не було проведено комплексного дослідження концепту часу з урахуванням останніх досліджень у сфері когнітивної лінгвістики. Зокрема, недостатньо вивченим є представлення часу у англomовній картині світу, що зумовлює *актуальність* даної статті.

Метою цієї роботи є комплексний аналіз когнітивно-семантичних ознак соціально-уніфікованого виміру концепту часу, вербалізованого засобами сучасної англійської мови.

Мета передбачає виконання таких *завдань*:

- дати визначення соціально-уніфікованого виміру концепту часу;
- охарактеризувати його когнітивно-семантичні ознаки;
- проаналізувати представлення структури соціально-уніфікованого виміру концепту часу у свідомості людини.

Варто зазначити, що дослідження проблеми часу об'єктивно ускладнене двома обставинами. По-перше, саме поняття “час” є фундаментальним, первинним, у зв'язку з чим його практично неможливо звести до більш простих сутностей. По-друге, в кожній окремій науковій галузі воно є семантично навантаженим теоретичним конструктом, розуміння якого цілком залежить від прийнятої в кожному конкретному випадку теоретичної моделі. Тим не менше, у практичному плані проблема зводиться здебільшого до питань вимірювання часу, вибору належної метричної моделі та відповідної її маніфестації.

Дослідники часу в різних галузях науки часто ставили питання про існування часу, його реальність та умовність, належність до когорти витворів уяви людської свідомості. Філософська думка, з одного боку, визнає існування часових відношень незалежно від людської свідомості, а також уявляє час як такий, що змальовується як ілюзія, породжена людським розумом. І. Кант наголошував на тому, що “поняття часу міститься не в об'єктах, а лише в суб'єкті, який уявляє об'єкт” [Цит. за: 8, 67]. А. Гюйо вважав, що час є не апіорною умовою, а наслідком нашого сприйняття світу, результатом тривалої еволюції. По суті, час є “продуктом людської уяви, волі і пам'яті” [Цит. за: 8, 68].

У рамках даного дослідження ми поділяємо точку зору видатного філософа Дж. Уітроу, який досліджував проблему часу, і стверджував, що, незважаючи на тісний зв'язок з універсальним світовим порядком, джерелом

ідеї часу є розум людини [8, 63]. Час як інтелектуальний конструкт утворився в ході еволюції людства. Саме тому сьогодні можна говорити про введення часу як структури, що конструює форму людської активності й комунікації; про те, що час як умова конституювання стає іманентною частиною суспільного дискурсу, що є відповідною передумовою визначення соціально-уніфікованого виміру концепту часу.

Концепт часу, маючи фізично-філософську природу та мовне «обличчя», не зводиться до фізико-філософського праобразу як визначальної та структуроутворюючої основи. Мовне уявлення про час має об'єктивно-суб'єктивний характер і відповідає як незалежним від людини природним явищам (зміна пір року, доби), так і історичності та всьому тому, що пов'язане з реєстрацією фактів. Людському суспільству притаманні певні категорії і норми поведінки, які складаються на основі усталеного розуміння часу. Вміння людини орієнтуватись в довколишньому світі, зокрема адекватно сприймати його темпоральний вимір, експліцитно маніфестоване в мові. Іншими словами, мова виражає когнітивну здатність людини співвідносити реалії часу з його відповідним виміром.

Нагадаємо, що тривалий час мислення людей характеризувалось атемпоральністю. Лише згодом людство стало на шлях уніфікації часу та розробки часовимірної системи, якою ми користуємося і сьогодні. Час став засобом регламентації життєдіяльності людини. Тому, оскільки мова є віддзеркаленням та втіленням особливостей концептуальної картини світу, саме вона слугує індикатором темпорального мислення соціуму.

Способи, які дають людині змогу розподіляти свою діяльність у часі та здійснювати різноманітні маніпуляції, набувши концептуальної визначеності, актуалізувались у мові, впливаючи тим самим на природний хід подій та надаючи їм бажаної часової структури [6].

Умовна регламентація часу має антропоцентричний характер та переважно відображає “час життя”, поняття яке можна віднести до сфери самосвідомості людини, поняття, яке є однією з основних форм розуміння

навколишнього світу. Час життя є однією з основних категорій, які відображають світобачення; психологічним феноменом, який називається *lived time* – час життя, плину існування, час, який переживається і проживається. Поняття, в яких описується час життя, апелюють до людини і представляють певну “наївну філософію” часу [10, 85]. Час життя є однією з основних форм пізнання навколишнього світу. Передусім, це поняття передбачає психологічний вимір, однак не зводиться до суто психофізіологічних показників, оскільки функціонує в рамках антропоцентричної парадигми з її менш значущим фізико-філософським і максимально вагомым соціально-культурним підґрунтям.

Психологічно-філософське сприйняття фізичних вимірів часу стало основою для утворення сітки координат, за допомогою якої люди сприймають навколишню дійсність, моделюють темпоральний вимір у певному культурному соціумі, тобто конструюють час.

Термін “конструювання часу” застосовується у природничих науках у випадках, коли мова йде про хронометрування і математичний опис протікання матеріальних процесів у сферах матеріальної дійсності, де не існує специфічного класу співмірних процесів і плідною може виявитись апроксимація досліджуваних об’єктів й активних процесів певним теоретичним моделям з конвенціонально встановленими критеріями конгруентності інтервалів тривалості і спеціально розробленими до цих критеріїв способами практичного вимірювання часу [9, 18].

З точки зору лінгвістичного трактування феномену конструювання часу у застосуванні до соціокультурної сфери видається доцільним вести мову про **конструювання шкали часу** як конвенціональне встановлення метрики часу на основі тих чи інших *a priori* визнаних постулатів, як послідовності конгруентних інтервалів тривалості з певного початкового моменту часу. Конструювання шкали часу з історичної перспективи відбувалося на певних етапах розвитку людської цивілізації і спрямовувалось на пошук

максимально точного та ефективного способу хронометрування та хронографування часу.

Безперечно, в основу конструювання шкали часу мала лягти природна шкала та універсальні метричні аксіоми. Універсальна природна шкала часу, на якій рухаються небесні тіла, уявлялася метрично як одномірна унікально градуйована проекція [8, 58]. Метричні аксіоми, яким підкоряється метрика часу, залишаються тотожними при використанні будь-яких класів співмірних процесів для встановлення одиниці виміру тривалості [9, 25]. Потреба остаточної практичної уніфікації шкали часу та приведення її у відповідність нашому поняттю універсальних законів природи вилилась у численні спроби встановити єдині, уніфіковані правила користування системою хронометрування та хронографування, що в еволюційному розвитку людства ототожнюється з розробкою та імплементацією різних систем календарного літочислення.

Соціально-уніфікований вимір концепту часу передбачає “умовно-метричну періодизацію явищ природи і життєвого світу людини” [2, 99] та розміщення їх на прийнятій у суспільстві часовій шкалі. У мові цей вимір представлений власне темпоральними номінаціями на позначення часових відрізків з позиції їх розміщення на часовій шкалі, тривалості та характеру протікання (відносного й абсолютного), які прийняті у суспільстві та мають статус аксіоматичних понять.

Соціально-уніфікований вимір концепту часу характеризується рядом ознак, які можна трактувати як визначальні та означальні за своєю суттю. За способом функціонування ми визначаємо їх як структуроутворюючі та квалітативні. До **структуроутворюючих ознак** відносимо дискретність та спіралеподібну векторність. З-поміж **квалітативних ознак** виділяємо антропоцентризм, конкретність, суб’єктивність, абсолютність / відносність.

Дискретність

Дискретність є однією з найважливіших якостей часу як метричної тривалості, що пов’язана з його ієрархічною будовою, а саме з “ієрархічним

рівнем організації елементарних подій матеріального світу, які формуються протягом гранично малих інтервалів тривалості у результаті інтеграції процесів більш фундаментального рівня організації матерії” [9, 12]. Дискретність знаходить вияв у мові через ієрархію власне темпоральних номінацій. Порівняйте, наприклад, хронолексеми *second, minute, hour, day, week, month, year, century, millennium* тощо. Своєрідна “зернистість” часу дає змогу розділити час на певні “відрізки” та побудувати ієрархічно конструйовану шкалу, що маніфестує соціально-уніфікований вимір концепту часу.

Спіралеподібна векторність

Соціально-уніфікований вимір концепту часу використовується людьми для регламентації життєдіяльності, впорядкування та кореляції подій. Оскільки здавна людина бачила час як циклічно, так і лінійно, і на різних етапах еволюційного розвитку домінувало те чи інше бачення, лінгвісти доходять висновку, що уявлення про час у мовній свідомості людини завжди буде і циклічним, і лінійним [7; 10]. Це дає змогу деяким вченим вести мову про спіралеподібність часу [1; 7]. Визначальним постулатом у визначенні цього ракурсу бачення часу є, на думку І.А. Хасанова, його топологічна властивість односпрямованості [9, 28].

Оскільки потік часу у свідомості людини є спрямованим, його закономірно характеризує векторність. Тому, зважаючи на синкретичну єдність у свідомості людини лінійного і циклічного часу, а також враховуючи те, що соціально-уніфікований вимір концепту часу передбачає лінійність спрямованого часового руху і циклічність визначених людиною на основі природних явищ відрізків, ми вважаємо за доцільне визначити просторово-геометричну спрямованість концепту часу як **спіралеподібну векторність**.

Антропоцентризм

Принцип антропоцентризму, який приймається як акцентуація ролі людини та її діяльності, “людини, яка силою своєї уяви розчленовує дійсність, встановлює зв’язок між об’єктами і називає їх” [4, 9], діє на

глобальному та локальному рівнях. У глобальному сенсі цей підхід став поворотною точкою відліку лінгвістичних вчень, внаслідок чого здійснено радикальне переведення уваги від об'єкта до суб'єкта, діяльність якого розглядається як конституюча в усіх сферах та на усіх рівнях.

На рівні ознаки одного з вимірів концепту часу антропоцентризм кваліфікується як природна риса взаємоіснування людини і часу, в якому людина виявила активну роль і взяла на себе завдання впорядкування процесів та об'єктів матеріального світу. Саме *homo sapiens* у ході свого еволюційного розвитку не задовольнилася систематизацією та номінацією природних показників часу, а й абстрактно осмислила темпоральну природу і конструювала шкалу часу з метою співвіднесення якісної і кількісної визначеності буття матеріальних об'єктів і процесів.

Конкретність

Як зазначають дослідники, абстрактна природа концепту часу сформувалась на основі семантичних ознак, які накопичені у мовній свідомості народу [5, 140]. Тому концепт часу (зокрема у його соціально-уніфікованому вимірі) характеризується передусім конкретністю заснованих на спостереженні за природними явищами темпоральних інтервалів, які стали основою для побудови системи літочислення. Порівняйте хронолексеми *day, night, month, spring, summer, autumn, winter, season, year* тощо. Однак, варто зазначити, що така конкретність є значною мірою відносною.

Суб'єктивність

Буденне сприйняття *a priori* об'єктивності розподілу часу, його позначення, спостереження за зміною пір року, дня і ночі межує з визнанням того, що час не може сприйматись людиною безпосередньо. Звідси суб'єктивна характеристика часу корелює з об'єктивністю його існування як атрибуту матерії, буття. В об'єктивному плані перцепція часу заснована на сприйнятті природних циклів, з іншого боку – людина сприймає себе і час свого життя крізь призму власних відчуттів, тобто суб'єктивно. Тому ми

вважаємо, що у соціально-уніфікованому вимірі концепту часу домінує суб'єктивність, як визначальна риса його перцепції.

Абсолютність / відносність

Виділяючи у внутрішній структурі поля часу зовнішній час процесу, В.Г. Гак наділяє його одночасно характеристиками абсолютності та відносності і наголошує, що при зародженні будь-яка абсолютна система літочислення була відносною [3, 123]. Відносний характер соціально-уніфікованого виміру концепту часу витікає з властивостей самого часу у його фізико-філософській сутності. Однак, абсолютність є суб'єктивним баченням людиною структурно-системних відносин цього виміру. Тому ми визначаємо подвійну – абсолютно-відносну – природу як іманентну рису соціально-уніфікованого виміру концепту часу.

Виділені ознаки соціально-уніфікованого виміру концепту часу дають змогу говорити про конструювання шкали часу як конвенціональне встановлення метрики часу, що у свідомості людини функціонує у двох моделях – **хронометричній** та **хронологічній**.

Хронометрична модель соціально-уніфікованого виміру концепту часу базується на *a priori* визнаних постулатах метричності та дискретності конгруентних інтервалів тривалості, які є фундаментальними одиницями темпоральної системи вимірювання. Основною функцією хронометричної моделі є метрична функція, яка полягає у позначенні тривалості подій та явищ, кількісної, а не якісної визначеності матеріальних об'єктів та процесів.

Так, найтипівішим представником фізичновимірних одиниць є *секунда* – фундаментальна одиниця Міжнародної системи одиниць фізичних величин *SI*. Інші одиниці є похідними, а тому займають відповідне положення на шкалі фіксованості.

Day є найтипівішою та найуживанішою лексемою для позначення відрізка часу. З психологічної точки зору людині найзручніше “думати днями”, в яких проходить її існування, які вона розплановує для організації своєї діяльності.

Тому, якщо концепт часу є регулятором людської життєдіяльності, то *day* є найоптимальнішим інструментом цієї регуляції.

Day, за визначенням *The Oxford Companion to the Year*, має три іпостасі: (1) природну (час обертання Землі навколо своєї вісі), (2) штучну (світловий день) та (3) цивільну (точка відліку одного дня і завершення іншого відповідно до усталених законів та звичаїв) [11, 694]. Очевидно, що *day* асоціюється з зовнішнім світом – соціальним, природнім, культурно-історичним, віковим, а не з переживаннями внутрішнього світу людини, з тим, як проходить індивідуальний вимір протікання подій. Таке вживання передбачає високу насиченість когнітивною атрибутивністю. Порівняйте кількість відомих днів у суспільстві – *April Fools' Day*, *Christmas Day*, *Independence Day*, *Mother's Day*, *New Year's Day*, *Saint Valentine's Day* тощо.

Хронологічна модель соціально-уніфікованого виміру концепту часу пов'язана зі спробами людини встановити часовий порядок. І. Ньютон, вказуючи на дві характерні якості часу – його порядок та тривалість (швидкість проходження), наголошував, що “часовий порядок подій не визначає сам по собі ні тривалості часу між двома подіями, ні швидкості з якою події минали одна за одною” [Цит. за: 8, 57]. Однак, саме порядок подій, процесів та явищ став одним з найважливіших питань темпоралістики. Встановлення уніфікованої календарної системи стало першочерговим завданням людства.

Ми визначаємо календарні системи двох видів – **астрономічну** (назви днів тижня, назви місяців, назви пів року, назви календарних свят (святкових періодів) та група квантитативного часу (дати, показники годинникового часу)) та **антропоорієнтовану** (періодизація життя людини та періодизація життєдіяльності людини), які слугують умовним способом періодизації та синхронізації явищ природи і подій життєвого шляху людини.

Отже, до ознак соціально-уніфікованого виміру концепту часу ми відносимо *дискретність*, *спіралеподібну векторність*, *антропоцентризм*, *суб'єктивність* та *конкретність*. Визначено, що цей вимір концепту час

характеризують опозиційні ознаки *абсолютність / відносність*, які вкотре свідчать про суперечливу природу самого концепту. Дискретність та спіралеподібна векторність визначають структурні особливості соціально-уніфікованого виміру концепту часу, а саме дають змогу побудувати ієрархічно конструйовану шкалу, що маніфестує соціально-уніфікований вимір концепту часу та уявити спрямованість часу у синкретичній єдності його лінійності та циклічності. Квалітативні ознаки *антропоцентризм, конкретність, суб'єктивність, абсолютність / відносність* характеризують визначений вимір концепту часу з точки зору якісних властивостей існування цієї сутності. Антропоцентризм посідає у цій когорті особливе місце і має визначальне значення.

Таким чином, концепт часу має усі підстави розглядатися як інтелектуальний конструкт. Функціонування його соціально-уніфікованого виміру у хронометричній та хронологічній моделях дає змогу людині впорядкувати свою життєдіяльність. Перспективним у ракурсі проведеного дослідження є аналіз конститuentів астрономічної та антропоорієнтованої календарної системи, визначення їх аксіологічно-маркованих членів, порівняння календарних систем на матеріалі кількох мов.

Література

1. Авени Э. Империи времени: Календари, часы и культуры. – К.: София, 1998. – 384 с.
2. Белозьорова Ю.С. Когнітивно-дискурсивна концептуалізація часу в сучасній німецькій мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя, 2004. – 229 с.
3. Гак В.Г. Пространство времени // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Изд-во «Индрик», 1997. – С. 122-130.
4. Кузнецов А.М. Когнитология, «антропоцентризм», «языковая картина мира» и проблемы исследования лексической семантики // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров / РАН. ИНИОН. Центр

гуманитарных научно-информационных исследований «Отдел языкознания»; Редколег.: Трошина Н.Н. (отв. ред.) и др. – М., 2000. – С. 8-22.

5. Попова З.Д. Концептуальная природа абстрактных понятий // Вестник ВГУ. – Серия: Гуманитарные науки. – 2003. – № 1. – С. 132-141.

6. Потаенко Н.А. Время в индивидуальной картине мира – http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/problema_vremeni/potaenko_vremya_v_individualnoy.htm

7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд., испр. и доп. – М: Академический проект, 2004. – 992 с.

8. Уитроу Дж. Естественная философия времени: Пер. с англ. / Общ. ред. М.Э. Омеляновского. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 400 с.

9. Хасанов И.А. Время: Словарь. – М., 2004. – 39 с.

10. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994. – 343 с.

11. The Oxford Companion to the Year: An Exploration of Calendar Customs and Time-Reckoning. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 937 p.

УДК 81'367.4:811.111

Гошилик Н.С.

Когнітивно-семантичні ознаки соціально-уніфікованого виміру концепту часу

С. **_**

укр.

Библ. 11 назв.

В статье проанализирован вторичный уровень концептуализации времени, то есть его социально-унифицированное измерение. Концепт времени рассматривается как интеллектуальный конструкт. Определены его когнитивно-семантические признаки, определяющими из которых считаются антропоцентризм и спиралевидная векторность. Установлено, что конструирование шкалы времени функционирует в хронометрической (измерение отрезков времени) и хронологической (астрономический и антропоориентированный календари) моделях.

Ключевые слова: концепт часу, соціально-уніфікований вимір, когнітивно-семантична ознака, хронометрична модель, хронологічна модель.